

Mövzu 20. MÜXTƏLİF MÜLKİYYƏT FORMALI MÜƏSSİSƏLƏRİN STATİSTİKASI

- 1. İşgüzar fəaliyyətin statistikas**
- 2. Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin statistik təhlili**
- 3. Əsas fondların statistikas**
- 4. Dövriyyə fonrları**
- 5. Əmtəə və xidmətlərin maya dəyərinin statistikas**
 - 1.İşgüzar fəaliyyətin statistikas**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində statistika bütün səviyyələrdə dövlət orqanlarını informasiya və analitik materiallarla təmin edir, onların əsasında bazarın fəaliyyəti sahəsində qərarlar qəbul edilir, vergi və qiymət siyasəti hazırlanır, bazarın inkişafının stimullaşdırılması tədbirləri həyata keçirilir. Tədqiqatın obyekt müxtəlif formalarda mövcud olan müəssisələrdir. İşgüzar fəaliyyətin statistik öyrənilməsində aşağıdakı əsas göstəricilərdən istifadə olunur:

- məhsul təklifi;
- istehlakçı tələbi;
- bazarın tutumu, doyması;
- bazar strukturunun göstəriciləri;

Əmtəə dövriyyəsinin və xidmətlərin satışının göstəriciləri:

- xidmətlərin dövriyyəsi və satışı göstəriciləri;
- ticarətin strukturunun göstəriciləri;
- adambaşına düşən dövriyyənin göstəriciləri;
- əmtəə ehtiyatlarının və əmtəə dövriyyəsinin göstəriciləri;

Əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin (tariflərinin) göstəriciləri:

- qiymət səviyyəsinin göstəriciləri;
- qiymət strukturunun göstəriciləri;
- manatın alıcılıq qabiliyyətinin və əhalinin pul gəlirlərinin göstəriciləri;

İnfrastruktur göstəriciləri (maddi-texniki baza):

- müəssisələrin əsas fonrları, sayı, tərkibi, məhsuldarlığı, ölçüsü, texniki təchizatı; 343

- müəssisədə əmək ehtiyatlarının kəmiyyət tərkibi;

Müəssisələrin kommertiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi təsirinin və səmərəliliyinin göstəriciləri:

- müəssisələrin gəlir, mənfəət, rentabellik göstəriciləri;

- paylama və istehsal xərcləri;

- əmək xərcləri və onların ödənilməsi;

- istehlakçı tələbatının ödənilməsi;

- vergitutma.

Məlumat mənbələri, bir qayda olaraq, statistik hesabatların, mühasibat uçotunun, seçmə və monoqrafik müşahidələrin məlumatlarıdır. Statistika məlumatları aşağıdakı meyarlara görə təsnif edir:

- mühasibat uçotu işinin iştirakçısı haqqında (əsas vəsaitlərin, pul vəsaitlərinin, qabların mallarının uçotu) haqqında məlumat;

- idarəetmə mərhələsi (planlı, uçot, analitik, proqnoz);

- idarəetmə prosesinə münasibət (məlumat vermək, idarə etmək);

- idarəetmə obyektlərinə münasibət (xarici və daxili, daxil olan və çıxan);

- təhsil pillələri (ibtidai və orta);

- sabitlik (şərti sabit standart və şərti dəyişən standart);

- məlumatların əhatə dairəsinin tamlığı (kafi, qeyri-kafi, daha çox);

- emalın tamamlanma dərəcəsi (aralıq, çıxış və ya nəticə).

Müəssisə statistikasında riyazi statistika, statistikanın ümumi nəzəriyyəsi və bir sıra sahə statistikası tərəfindən hazırlanmış üsullar və metodlar toplusu istifadə olunur. Onların arasında statistik müşahidə, statistik materialların yekunlaşdırılması və qruplaşdırması, nisbi göstəricilər, orta kəmiyyətlər, variasiya göstəriciləri, dinamika sıralarının göstəriciləri, indekslər və s., geniş formada istifadə olunur.

Statistika aşağıdakı əsas kateqoriyaları nəzərdən keçirir:

Əmtəə dövriyyəsi- əmtəələrin pula dəyişdirilməsi prosesini və bununla da bazarın həcmi xarakterizə edən çoxfunksiyalı göstəricidir. Müəyyənedici xüsusiyyətləri əmtəələrin mövcudluğu və alqı-satqının həyata keçirilməsidir. Statistika topdan, pərakəndə, ümumi və xalis dövriyyəni fərqləndirir. Ümumi dövriyyə hesabat dövrü üçün bütün satışların cəmini və ya bütün satınalmaların cəmini xarakterizə edir. Topdansatış

dövriyyəsi malların satışında vasitəçilərin iştirakını nəzərə alır. Pərakəndə dövriyyə malların istehlakçılara son satışını xarakterizə edir. Xalis dövriyyə bütövlükdə ölkə üzrə əmtəə satışını xarakterizə edir və ictimai iaşə müəssisələrinin dövriyyəsi nəzərə alınmaqla pərakəndə ticarət dövriyyəsinə bərabərdir. Ayrı-ayrı təşkilatlar üçün xalis dövriyyə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin cəminə və tədqiq olunan təşkilatdan kənar məhsulun həcminə bərabərdir.

İşgüzar fəaliyyətin növbəti göstəricisi məhsul təklifidir - bu, əmtəə kütləsi şəklində istehsal sahibkarlığının nəticəsidir. Məhsul təklifinin komponentləri cari istehsal və satıcıların inventarıdır.

Əmtəə təklifinin real səviyyəsi qiymət səviyyəsindən və onun iqtisadi və digər istehsal şərtlərinə uyğunluğundan asılıdır. Bazar şəraiti istehlakçı tələbi ilə də əks olunur. Tələbi öyrənərkən şəxsi və istehsal tələbi, istehlak mallarına və istehsal vasitələrinə tələbat arasında fərq qoyulur.

Bundan əlavə, statistika tələbi bir sıra meyarlara görə fərqləndirir:

- əmtəə qruplarına makro tələb;
 - fərdi mallara mikro tələbat;
 - narazı;
 - razı (reallaşdırılmış);
 - intensiv (artan);
 - sabit və azalan;
 - analoqu olmayan yeni məhsullar üzərində formalaşır;
 - qeyri-sabit; 345
-
- möhkəm formalaşmış (nəzərə alınır);
 - alternativ (təbii);
 - əsas (yaşayış yerlərində);
 - miqrasiya;
 - mobil.

Müəssisə statistikasının vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisənin vəziyyəti və inkişafı haqqında məlumatların toplanması və işlənməsi;

- müəssisələr arasında bazar münasibətlərinin xüsusiyyətləri;
- müəssisənin müxtəlif göstəricilərinin həcmnin və strukturunun, səviyyəsinin və dinamikasının öyrənilməsi;
- müəssisənin infrastrukturunun vəziyyətinin, inkişafının öyrənilməsi və müəssisələrin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin təhlili.

Qarşıya qoyulan vəzifələr statistika orqanları tərəfindən müəssisələrin təsərrüfat xidmətləri ilə birlikdə həll edilir. İşgüzar fəaliyyət statistikasının digər tərkib hissəsi müəssisələrin ticarət və kommertiya fəaliyyətinin statistikasındır. Bura alqı-satqı aktlarının satıcı, alıcı, istehsalçı və istehlakçılar, habelə istehsalçı və satıcılar əsasında təsnifatı daxildir.

Bazarın vəziyyəti eyni zamanda bazar tutumunun göstəricisini də əks etdirir (bazarda, adətən, bir il ərzində satılan əmtəələrin həcmi xarakterizə edir), yəni, bu, bazarın müəyyən şərtlər daxilində istənilən dövr üçün qəbul edə biləcəyi əmtəələrin miqdarı və ya dəyəridir. Bazar tutumu düsturla müəyyən edilir:

Bazar tutumu=Milli istehsal həcmi+İdxal həcmi - İxrac həcmi

Bazarın doyması istehlakçılara, xüsusən də ev təsərrüfatlarında artıq mövcud olan malların həcmidir. Bazar tutumu nə qədər yüksəkdirsə, onun doyma səviyyəsi bir o qədər aşağı olur və əksinə, bazar bu məhsulla doyduğu üçün bazar tutumu azalır. Adambaşına istehlak indeksi çox vaxt bazar tutumu elementlərindən biri olan bazarın doyma göstəricisi kimi istifadə olunur.

Adambaşına istehlak indeksi = $\frac{\text{hesabat dövründə adambaşına orta istehlak}}{\text{baza dövründə adambaşına orta istehlak}}$

Adambaşına istehlak = $\frac{\text{illik mal dövriyyəsi}}{\text{regionda əhalinin orta illik sayı}}$

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər adambaşına ərzaq məhsullarının istehlakı indeksi nisbətən sabitdirsə, bu, istehlak daxilində əhəmiyyətli artımın, yəni əhalinin artımını üstələyən perspektivlərin olmamasının sübutu kimi başa düşülür. Öz növbəsində, ərzaq xərclərinin orta hesabla aşağı çəkisi ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksək olmasından xəbər verir.

2.Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin statistik təhlili

Səmərəlilik cəmiyyətin inkişafının bütün növlərinə xas olan sosial-iqtisadi kateqoriyadır. Bütün dövrlərdə səmərəliliyə nail olmaq istehsalla bağlı xərc vahidinə görə maksimum nəticə əldə etmək və ya məhsul vahidinə düşən xərclərin minimuma endirilməsini təmin etmək kimi qəbul olunur. Səmərəlilik həm də mövcud maddi və əmək ehtiyatları ilə bağlı qiymətləndirilməlidir. Əldə edilmiş nəticənin resursların miqdarına nisbəti ehtiyatlarda olan imkanların həyata keçirilməsinin səmərəliliyini, resurslardan istifadənin səmərəliliyini göstərir. Müxtəlif dövrlərdə bu münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər xərc və ya resurs səmərəliliyi səviyyəsində artıma və ya azalmaı əks etdirir.

Səmərəlilik mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şirkətin, birjanın, ticarət müəssisəsinin fəaliyyətinin bütün səviyyələrində qiymətləndirilir. Statistik göstəricilərdən və metodlardan istifadə əsasında müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin ümumi metodoloji prinsiplərinin vəhdəti mövcuddur. Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsinin ən ümumi və ya əsas modeli müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Belə təhlilin aparılması nəticəsində müəssisə etibarlı idarəetmə və mühasibat uçotunun aparılması ilə təmin edilir. Bunun üçün maliyyə hesabatları, büdcələr, ödəniş təqvimləri, biznes planları, xərclərin strukturu haqqında hesabatlar, satış həcmi haqqında hesabatlar, ehtiyatların vəziyyəti haqqında hesabatlar, dövriyyə vəsaitlərinin qalıqları, bölgü hesabatları kimi idarəetmə və maliyyə uçotu və hesabat formaları, debitorların və kreditorların borcları və s. , kimi məlumatlardan istifadə olunur.

Müəssisənin səmərəliliyinin statistik təhlilinin obyektlərinə aiddir:

- müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səviyyəsi və dinamikası;
- müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti;
- biznes fəaliyyəti;
- şirkətin maliyyə strukturunun idarə edilməsi;
- əsas vəsaitlərin idarə edilməsi;
- dövriyyə kapitalının idarə edilməsi;
- maliyyə risklərinin idarə edilməsi;
- büdcə və biznes planlaşdırma sistemi;
- müəssisədə nağdsız ödənişlər sistemi.

Yuxarıda göstərilən obyektlərin vəziyyətinin və ya fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsas göstəriciləri aşağıdakıları söyləməyə əsas verir:

- maliyyə nəticələrinin səviyyəsi və dinamikası müəssisənin fəaliyyətinin optimallaşdırılması (məhsulun satışından əldə edilən gəlirin və mənfəətin artması, istehsal xərclərinin azalması və s.) haqqında fikir söyləməyə imkan verir;

- mənfəətin yüksək keyfiyyəti, maliyyələşmənin yüksək dərəcəsi (şərti göstərici), yeni yığım fondlarının yaradılmasına yönəlmiş mənfəətin yüksək payı, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətdə bölüşdürülməmiş mənfəətin yüksək payı müəssisənin mümkün istehsalının inkişafını göstərir;

- maliyyə nəticələrinin optimal dinamikasını kapitalın və borc kapitalının rentabelliyyəsinin (mənfəətliliyyəsinin) artımı, müxtəlif fəaliyyət növlərindən mənfəət və mənfəətin ümumi məbləğinin artımı, kapital dövriyyəsinin sürəti və s. əsasında qiymətləndirmək olar.

Kapitalın strukturu ilə bağlı qərarlar qəbul edilərkən, borcun maliyyələşdirilməsinin həcmnin optimallaşdırılması baxımından şirkətin əldə edilmiş gəlir məbləğindən borcların ödənilməsi və ödəmə qabiliyyəti (alınan gəlirin kifayətliyi), proqnozlaşdırılan pul vəsaitlərinin hərəkətinin miqyası və sabitliyi nəzərə alınır. Bundan əlavə, müəssisənin sahə, ərazi və təşkilati xüsusiyyətləri, məqsəd və strategiyaları, mövcud kapital strukturu və planlaşdırılan artım tempi nəzərə alınmalıdır.

Əsas fondlara qoyulmuş vəsaitləri idarə etmək üçün onlar əsas vəsaitlərin məhsuldarlığı, fond tutumu, əsas fondların rentabelliği, əsas vəsaitlərin artması nəticəsində əsas vəsaitlərə nisbi qənaət göstəriciləri ilə xarakterizə olunan əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini öyrənirlər.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyi dövriyyənin göstəriciləri, material sərfi, istehsal üçün resurs məsrəflərinin azaldılması və s., elmi əsaslandırılmış üsulların tətbiqi ilə xarakterizə olunur.

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyyəsinin qısa statistik icmalına aşağıdakı ümumi göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi daxildir:

- müəssisənin fəaliyyətinin texniki və təşkilati səviyyəsi;
- istehsal ehtiyatlarından istifadə üzrə səmərəlilik göstəriciləri: əsas istehsal fondlarının məhsuldarlığı, istehsalın material tutumu, əmək məhsuldarlığı, məhsulların həcmi və keyfiyyəti, istehsala çəkilən resurs məsrəfləri, təsərrüfat fəaliyyəti üçün istifadə edilən əsas və dövriyyə fondları, ehtiyatların və materialların dövriyyəsi ;
- əsas və maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələri;
- məhsulların rentabelliği, kapitalın dövriyyəsi və rentabelliği, müəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti.

Daha ətraflı təhlil yuxarıda göstərilən göstəricilərin kritik və ən optimal qiymətlərinin müəyyən edilməsini (hesablanmasını), onların faktiki dəyərlərlə müqayisəsini əhatə edir.

Təhlil olunan dövr üçün hər bir göstərici üzrə dəyişiklikləri qiymətləndirmək, göstəricilərin strukturunu və onun dəyişikliklərini qiymətləndirmək, göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirmək, göstəricilərin dəyişməsi amillərini və səbəblərini müəyyən etmək son dərəcə vacibdir.

Məsələn, mənfəət təhlilinin bir hissəsi olaraq aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:

- mənfəət göstəricilərinin səviyyəsinin və dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəətin faktorial təhlili;
- xalis mənfəətin istifadəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- xərclər, istehsal (satış) və mənfəət arasında əlaqənin təhlili;
- mənfəət, dövriyyə kapitalının hərəkəti və pul vəsaitlərinin hərəkəti arasında əlaqənin təhlili.

Müəssisənin biznes (iqtisadi) fəaliyyətinin və səmərəliliyinin təhlili zamanı aşağıdakı göstəricilərdən də istifadə olunur:

- əsas istehsal fondlarının payı, əsas vəsaitlərin köhnəlməsi, istismara verilməsi və yenilənməsi;
- ehtiyatların yaranma mənbələri ilə mövcudluğu;
- ümumi likvidlik əmsalı, cari likvidlik əmsalı, sürətli likvidlik əmsalı, mütləq likvidlik əmsalı;
- müəssisə tərəfindən ödəniş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, müəssisə qarşısında ödəniş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi.

Hazırda müəssisələr sərt rəqabətin hökm sürdüyü bazar şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bu gün biznesin aparılmasında təşkilatın fəal mövqeyi əvəzlənir. Bu mövqe müəssisənin fəaliyyət göstərməsi üçün dinamik, səmərəli və rəşional inkişaf olan strateji hədəfin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu vəzifənin yerinə yetirilmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsi bazar münasibətləri subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin statistik tədqiqatının predmetidir.

3. Əsas fondların statistikası

Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iştirak edən, öz natural formasını saxlayan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin dəyərlə ifadə olunmuş formasıdır.

Əsas fondların statistikasının ən mühüm vəzifələri əsas fondların işçi qüvvəsinin öyrənilməsi, əsas fondların mövcudluğunun müəyyən edilməsi və tərkibinin öyrənilməsi, əsas fondların hərəkətinin, istifadəsinin və vəziyyətinin öyrənilməsidir.

Əsas fondlar istehsal prosesində iştirakından asılı olaraq əsas istehsal fondlarına və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlarına bölünür.

Əsas istehsal fondları (ƏİF) - bu, müəssisənin əmək vasitələrində maddi cəhətdən təcəssüm olunmuş istehsal fondlarının bir hissəsidir: uzun müddət təbii formasını saxlayır, maya dəyərini hissə-hissə məhsula köçürür və yalnız bir neçə istehsal tsiklindən sonra əvəzini ödəyir.

Əsas istehsal fondlarına (ƏİF) istehsal prosesində bilavasitə iştirak edən və ya istehsal prosesi üçün şərait yaradan fondlar (məsələn, maşın və avadanlıqlar, ötürücü qurğular, nəqliyyat vasitələri, binalar, tikililər və s.) daxildir.

Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları müəssisənin balansında olan məişət və mədəniyyət obyektləridir. Onlar öz təbii formasını saxlayaraq, getdikcə dəyərini itirən uzunmüddətli qeyri-sənaye istifadə obyektləridir. Bunlara mənzil-kommunal təsərrüfatı, elm, səhiyyə və s. fondları daxildir. Bu vəsaitlər istehlak dəyəri yaratmır.

Müxtəlif əsas istehsal fondları qruplarının ümumi maya dəyərinə nisbəti faizlə ifadə olunan əsas istehsal fondlarının strukturudur. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi əsas istehsal fondlarının strukturunun mütərəqqiliyini xarakterizə edir.

Əsas istehsal fondlarını xarakterizə etmək üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Əsas vəsaitlərin qəbulu və silinməsinin tam təsviri onların müxtəlif mənbələrdən əsas vəsaitlərin alınması və müxtəlif səbəblərdən sıradan çıxması haqqında məlumatları özündə əks etdirən balans hesabatında verilir. Balans həm bütün əsas vəsaitlər, həm də onların ayrı-ayrı növləri üzrə tərtib edilə bilər. Mühasibat balansları filiallar, müəssisələr və bütövlükdə xalq təsərrüfatı üzrə tərtib edilir.

İstehsal əsas fondları həm natural, həm də dəyər ölçüsündə uçota alınır və planlaşdırılır. İstehsal əsas fondlarının natural göstəricilərlə qiymətləndirilməsi istehsal prosesinin texnoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır və istehsal müəssisələrində əsas fondların texniki tərkibini, istehsal gücünü müəyyənləşdirmək, istehsal gücündən istifadəni yüksəltməyə dair tapşırıqlar və yollar müəyyən etmək, avadanlıq balansını tərtib etmək, habelə investisiyanın və yeni maşın və avadanlıqların tətbiqi hesabına istehsalı inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.

Əsas fondların dəyər ifadəsində uçota alınması və planlaşdırılması müəssisənin istehsal əsas fondlarının köhnəlməsini müəyyən etmək və amortizasiyanı hesablamaq, dinamikasını uçota almaq və onların geniş təkrar istehsalını planlaşdırmaq, habelə məhsulun maya dəyərini və müəssisələrin rentabelliğini müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Müəssisənin böyük miqdarda və müxtəlif əmək vasitələrindən ibarət olan əsas fondlarının təkrar istehsalının planlaşdırılması ancaq dəyər ifadəsində aparıla bilər.

Əsas fondların uzun müddət işləməsi, tədricən köhnəlməsi və bu müddətdə təkrar istehsal şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq əsas fondlar - onların hərəkətinə nəzarət məqsədilə - üç növ dəyərdə (ilkin, bərpa və qalıq dəyəri) qiymətləndirilir.

Əsas fondların ilkin dəyəri dedikdə, onların istehsalı (yaxud inşası), əldə edilməsi (alınması və gətirilməsi), habelə quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclərin məcmusu nəzərdə tutulur. Müəssisənin əsas fondlarının uçotu onların ilkin dəyəri ilə aparılır. Qiymətləndirmənin bu növündən amortizasiya ayırmalarının hesablanması, istehsal əsas fondlarına əmlak vergisinin təyin edilməsi üçün istifadə olunur. Buna həm də əsas fondların balans dəyəri deyilir.

Müxtəlif dövrlər üçün avadanlığın qiyməti və tikintinin dəyəri dəyişdiyinə görə, bu qiymətləndirmə metodu əsas fondların dəyişmə dinamikası barədə dəqiq müqayisə edilə biləcək məlumat almağa imkan vermir. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün bərpa dəyəri adlanan dəyərdən istifadə olunur.

Bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə yeni istehsal şəraitində (cari ildə) əsas fondların təkrar istehsal dəyərini (yəni müasir dəyərini) ifadə edir. İstehsal əsas fondlarının bərpa dəyəri ilkin dəyər ilə mənəvi aşınmanın dəyər formasında ifadə olunmuş kəmiyyəti arasındakı fərq

kimi müəyyən edilir. Yeni istehsal əsas fondlarının istifadəyə verilməsi anında onların ilkin dəyəri bərpa dəyəri ilə üst-üstə düşür. Lakin sonralar - mənəvi köhnəlmə və inflyasiya ilə əlaqədar olaraq - ilkin dəyər dəyişir, çünki istehsal şəraitinin özü dəyişir.

Qiymətləndirmənin bu metodu ilkin dəyər üzrə qiymətləndirmədə - şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar - qeyd edilən çatışmazlığı aradan qaldırır. Lakin əsas fondların bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirilməsi xeyli əmək tutumludur, vəsait və vaxt tələb edir. Ona görə də, əsas fondların bərpa dəyərində görə yenidən qiymətləndirilməsi vaxtaşırı aparılır.

Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin və ya bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə, başqa sözlə, qalıq dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən, başqa sözlə, onun amortizasiya olunmamış dəyərini əks etdirir.

Əsas fondların qalıq dəyərində görə qiymətləndirilməsində məqsəd onun istehsal prosesi zamanı hələ məhsul üzərinə keçirmədiyi dəyərin həcmi, başqa sözlə, həmin məqam üçün faktiki dəyərini müəyyən etməkdir. Qalıq dəyəri əsas fondun ilkin və həm də bərpa dəyərində görə hesablanıla bilər.

Əsas fondların göstərilən metodlardan hər biri ilə qiymətləndirilməsi müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir. İlkin dəyər ilə qiymətləndirmə əsas fondların yaradılmasına çəkilən xərclərin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur və amortizasiya ayırmalarının kəmiyyətini müəyyən etməyin əsasıdır. Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin dəyər ilə

qiymətləndirmə əsas fondların köhnəlmə dərəcəsinə və hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən dəyərin kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların həcmninə dinamikasını və müasir şəraitdə onların təkrar istehsalının dəyərini səciyyələndirir. Beləliklə, köhnəlmə nəzərə alınmaqla bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə mövcud əsas fondların faktiki dəyərini müəyyənləşdirmək, habelə ayrı-ayrı müəssisələrin əsas fondlarının həcmələrini müqayisə etmək üçün çox əhəmiyyətli bir göstəricidir.

Amortizasiya ayırmaları əsas fondların bütün xidmət müddətində onların balans dəyərindən (ilkin və ya bərpa) faizlə bir qərarda (eyni vaxtda bir eyni məbləğdə) müəyyən edilir. Sənaye müəssisələri üzrə hər ay üçün amortizasiya ayırmaları illik amortizasiya məbləğinin 12-yə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Amortizasiya ayırmaları əsas fondların istismarda, təmirdə olmasından və ya boş dayanmasından asılı olmayaraq onların dəyərində görə faizlə hesablanır.

Müəssisə və firmalarda amortizasiya siyasəti amortizasiya normaları əsasında həyata keçirilir. Düzgün hesablanmış amortizasiya normaları əsas fondların hərəkətini (dövriyyəsinə) sürətləndirir, onların təkrar istehsal prosesini intensivləşdirir.

Amortizasiya norması aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$N = \frac{F - L}{T \times F}$$

Burada, N - amortizasiya norması;

F - əsas fondun ilkin dəyəri, man.;

L - əsas fondun ləğv olunma dəyəri, man.;

T - əsas fondun faydalı istifadə müddəti, il.

Amortizasiya normalarına texniki tərəqqinin sürəti və istiqaməti həlledici dərəcədə təsir göstərir.

Əsas fond üzrə amortizasiya aşağıdakı üsullardan biri ilə hesablanır:

- xətti proporsional;
- qalığın azaldılması üsulu ;
- dəyərinin faydalı istifadə illərinin sayına mütənasib olaraq silinməsi üsulu ;
- məhsulun həcminə mütənasib olaraq dəyərinin silinməsi üsulu ilə.

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği xətti üsulla hesablanarkən obyektin (bərpa) dəyəri və səmərəli istifadə müddəti əsas götürülür. Əsas fondun dəyərinin ödənməsi bütün istismar müddətində bərabər hissələrlə həyata keçirilir.

Misal 1. Əsas fondun ilkin dəyəri 80.000 manat faydalı istifadə müddəti 8 ildir (rəqəmlər şərtidir). Bu zaman hər il əsas fondun ilk dəyərinin 1 /8 hissəsi ödənilməlidir, yəni xətti amortizasiya norması – 12,5 faiz təşkil edər.

Hər bir əsas fond üzrə xətti üsulla amortizasiya norması aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A_{\text{məbləgi}-3\text{-cü ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} = \frac{1125}{100} \\ = 11,25 \text{ min. man}$$

$$A_{\text{məbləgi}-4\text{-cü ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15 - 11,25) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} \\ = \frac{843,75}{100} = 8,4375 \text{ min. man}$$

$$A_{\text{məbləgi}-5\text{-ci ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15 - 11,25 - 8,4375) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} \\ = \frac{632,8125}{100} = 6,328125 \text{ min. man}$$

$$A_{6\text{-ci ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15 - 11,25 - 8,4375 - 6,328125) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} \\ = \frac{474,61}{100} \approx 4,7461 \text{ min. man}$$

$$A_{7\text{-ci ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15 - 11,25 - 8,4375 - 6,328125 - 4,7461) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} \\ \approx 3,5596 \text{ min. man}$$

$$A_{8\text{-ci ildə}} = \frac{(80 - 20 - 15 - 11,25 - 8,4375 - 6,328125 - 4,7461 - 3,5596) \cdot 2 \cdot 12,5\%}{100\%} \\ \approx 2,6697 \text{ min. man}$$

Bu üsul tətbiq olunarkən illik amortizasiya norması və normativ xidmət vaxtı dəyişdirilmir. Əgər müəssisənin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində pisləşərsə, amortizasiya ayırmaları azaldılmış əmsallarla hesablanır. Obyektin dəyərinin faydalı istifadə müddətinə görə silinməsi üsulunda amortizasiya ayırmalarının məbləği əsas fond obyektlərinin ilk dəyərinə və xidmət

müddətinin axırına kimi qalan illərin sayının və obyektin ümumi xidmət müddətinin nisbətində dair məlumat əsasən hesablanır.

Misal 3. Əsas fondun ilkin dəyəri 108.000 manatdır faydalı istifadə müddəti – 8 ildir (rəqəmlər şərtidir). Onda amortizasiya ayırmalarının hesablanması sıra nömrələrinin cəmi 36 (8+7+6+5+4+3+2+1) olar. Əsas fondun 1-ci istismar müddəti üçün ilkin dəyərə vurulan (8/36), amortizasiya ayırmalarının məbləği isə 24 min man. (108 x 8/36) olacaqdır. Sonrakı illərdə də amortizasiya məbləği analoji qaydada hesablanır:

$$108 \times 8/36 = 24 \text{ min man.};$$

$$108 \times 7/36 = 21 \text{ min man.};$$

$$108 \times 6/36 = 18 \text{ min man.};$$

$$108 \times 5/36 = 15 \text{ min man.};$$

$$108 \times 4/36 = 12 \text{ min man.};$$

$$108 \times 3/36 = 9 \text{ min man.};$$

$$108 \times 2/36 = 6 \text{ min man.};$$

$$108 \times 1/36 = 3 \text{ min man.}$$

8 il üzrə amortizasiya ayırmaları məbləğini toplasaq (24+21+18+15+12+9+6+3)= 108 min manatı alarıq.

Beləliklə, əsas fondun ən çox amortizasiya məbləği 1-ci ilə düşür, sonrakı illərdə amortizasiya azalır.

Əsas fondun dəyərinin məhsulun (xidmətin) həcminə mütənasib olaraq silinməsi üsulunda amortizasiyanın illik məbləği hesabat dövründə məhsulun (xidmətin) həcmnin natural göstəricilərinə və əsas fondun bütün xidmət müddətində məhsulun (xidmətin) nəzərdə tutulan həcminə əsasən hesablanır. Həmin metoda toplanan amor-tizasiya istehsal olunan məhsulun həcmindən asılı olaraq ilbəil artır, əsas fondun qalıq dəyəri isə məhsulun həcminə mütənasib olaraq ilbəil azalır. Əsas kapitalın təkrar istehsalı təkə amortizasiya ayırmaları hesabına təmin edilmir. Əsas kapitalın geniş təkrar istehsalı sərmayə qoyuluşu hesabına təmin edilir. Geniş təkrar istehsal göstəricilərinə aiddir:

- əsas kapitalın işdən çıxması və təzələnməsi;
- əsas kapitalın işdən çıxması və təzələnməsi əmsalları;
- əsas kapitalın mütləq artımı;
- sərmayə qoyuluşunun həcmi və quruluşu;
- yeni əsas kapitalın işə salınması.

Sərmayə qoyuluşu dedikdə yeni obyektlərin tikintisinə, mövcud obyektlərin genişləndirilməsinə və yenidən qurulmasına, tikilən obyektlərin avadanlıqlarla təmin olunmasına çəkilən xərclərin məc-muyu başa düşülür. Sərmayə qoyuluşu əsas kapitalın bütün ünsürlərinin sadə və geniş təkrar istehsalına çəkilən xərclərlə əlaqədardır. Əsas kapitalın istehlakı fiziki, mənəvi aşınma, həmçinin ağır xarakterli olmayan adi zədələnmələr nəticəsində hesabat dövründə əsas fondların dəyərinin azalmasıdır və əsas fondların cari bərpa dəyərindən və istifadə dövründən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Müəssisələrin istehsal əsas fondlarından istifadəni səciyyələndirən iqtisadi (ümumiləşdirici) göstəriciləri bir çox texniki-təşkilati və iqtisadi amillərdən asılıdır və əsas fondlardan istifadənin son nəticəsini xarakterizə edir. Buraya fondverimi və fondtutumu göstəriciləri aid olunur.

Müəssisə üzrə fondverimi həcm göstəricilərindən birinin - əmtəlik, ümumi və ya xalis məhsulun istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir və bu, əsas fondların bir manatına düşən məhsul buraxılışını özündə əks etdirir. Fondverimi nə qədər yüksək olarsa, əsas fondlardan bir o qədər yaxşı istifadə olunur.

Fondverimi (F) göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F = \frac{V}{F_{es}}$$

Burada, V - il ərzində istehsal edilən məhsulun dəyəri, manatla;

F_{es} - istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri, manatla.

İstehsal əsas fondlarından orta illik dəyəri onların ilin əvvəlinə olan dəyər məbləği, üstəgəl il ərzində işə salınan əsas fondların dəyəri, çıxılışın il ərzində istifadədən çıxan fondların dəyəri kimi müəyyən edilir.

Fondverimi göstəricisinin əksi olan göstərici fondtutumu adlanır və buraxılan məhsulun hər manatına düşən istehsal əsas fondlarının (dəyərə görə) miqdarından ibarətdir.

Fondtutumu (F_t) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$F_t = \frac{F_{es}}{V}$$

Fondverimini daha ətraflı təhlil etmək, onu yüksəltməyin ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq üçün müəssisənin texniki-texnoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əlavə göstəricilərdən də istifadə olunur. Məsələn, çuqun, polad, prokat, neft, qaz, kömür, sement, elektrik enerjisi və s. kimi standart məhsulların istehsalında həmin məhsulların buraxılışı həcmünün istehsal əsas fondlarının bir (100, 1000) manatına görə natural

ifadədə müəyyən etmək olar. Fondverimi göstəricisini istehsal əsas fondlarının ən aktiv hissəsinə - texnoloji avadanlıqlara görə də müəyyən oluna bilər.

4.Dövriyyə fondları

Dövriyyə fondları istehsal fondlarının ikinci tərkib hissəsidir və yalnız bir istehsal dövrünə xidmət edir, həmin dövr ərzində təmamilə sərf edilir, öz dəyərini bütövlükdə yeni istehsal edilən əmtəə üzərinə keçirir.

Dövriyyə fondlarına əmək predmetləri və əsas fondların bir sıra elementləri - avadanlığın təmiri üçün ehtiyat hissələri, az qiymətli və tezaşınan alətlər, inventar daxil edilir.

İstehsal fəaliyyəti prosesində hər bir müəssisə tədavül prosesinə xidmət edən tədavül fondlarına malik olur. Tədavül fondu əsasən hazır məhsullardan ibarət olur. Onların bir hissəsi müəssisənin anbarlarında yerləşir və qablaşdırmanı, komplektləşdirməni, alıcıya göndərilməsini gözləyir. Tədavül fondunun digər hissəsini alıcıya göndərilmiş, yolda olan və ya alıcıya çatan ancaq hələlik haqqı ödənilməmiş hazır məhsullar təşkil edir. Tədavül fondlarına həmçinin müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarındakı və müəssisənin kassasındakı pul vəsaitləri də daxil edilir.

Dövriyyə fondları bir istehsal dövründə iştirak edir, həmin dövr ərzində təmamilə istehlak edilir, öz dəyərlərini bütövlükdə yeni məhsul üzərinə keçirir və əsas fondların amortizasiyası ilə birlikdə əmtəədə maddiləşmiş (köhnə) dəyəri ifadə edir. İstehsal prosesində həmin köhnə dəyərə yeni yaradılmış dəyər əlavə edilir.

İstehsal prosesi zamanı dövriyyə fondları (əmək predmetləri) tədavül fondlarına, başqa sözlə hazır məhsula çevrilir ki, onlar da sonradan (reallaşdırıldıqdan sonra) pul forması alır. Müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi pulun xeyli hissəsi yenidən əmək predmetlərinin alınmasına, əmək haqqına sərf edilir və proses yenidən təkrar olunur. Beləliklə, dövriyyə fondları və tədavül fondları ardıcıl olaraq biri digərinə çevrilir. Bu həmin fondları bir kateqoriyada -dövriyyə vəsaitlərində birləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə, dövriyyə vəsaitləri dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının dəyər göstəricisi ilə ifadə olunmuş məcmusundan ibarətdir və həm istehsal prosesinə, həm də tədavül prosesinə xidmət edir.

Hal-hazırda xalq təsərrüfatında qəbul edilmiş təsnifata görə dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- istehsal ehtiyatları (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, reagentlər, kənardan alınmış yarımfabrikatlar, qablar, ehtiyat hissələri, az qiymətli və tezaşınan predmetlər, təsərrüfat inventarları);

- bitməmiş istehsal və öz istehsalı olan yarımfabrikatlar;
- digər əmək predmetləri və gələcək dövrün xərcləri (səmərələşdirmə və ixtiralarla bağlı xərclər, yeni növ məhsul istehsalı üzrə layihələrin işlənməsi, yeni növ məhsulun istehsalının mənimsənilməsi üzrə xərclər və s.);
- müəssisənin anbarında olan hazır məhsullar;
- alıcıya göndərilmiş, yolda olan, ancaq haqqı hələ ödənilməmiş hazır məhsullar;
- müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarındakı və kassasında olan pul vəsaitləri;
- müəssisənin mal göndərənlərlə və alıcılarla hesablaşmalarında olan vəsaitlər.

Xammal və əsas material dedikdə istehsal edilən yeni məhsulun tərkibinə daxil olan, onun əsasını təşkil edən və ya bu prosesdə əsas komponent rolunu oynayan materiallar başa düşülür. Köməkçi materiallar dedikdə isə texnoloji prosesin gedişində iştirak edən, onun sürətinə, məhsulun növünə və keyfiyyətinə təsir edən, ancaq onun əsasını təşkil etməyən materiallar başa düşülür (məsələn, katalizatorlar, reagentlər və s.). Bitməmiş istehsal dedikdə məhsulun istehsalı mərhələsində olan, hələlik hazır məhsula çevrilməmiş əmək predmetləri başa düşülür. Yarımfabrikatlara isə emala daxil olan, ancaq bu müəssisə daxilində emalının davamına ehtiyacı olan əmək predmetləri aid edilir.

Yeni material dəyərləri (yeni dəyər) istehsal prosesində yarandığından, istehsal prosesinə xidmət edən dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi dövriyyə vəsaitlərinin ümumi həcmində artdıqca istehsalın səmərəliliyi də artmış olur. Başqa sözlə, dövriyyə vəsaitlərinin ümumi həcmində dövriyyə fondlarının xüsusi çəkisinin artması istehsalın səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir göstərir.

İstehsal prosesinin gedişinə təsir dərəcəsinə görə dövriyyə vəsaitləri normallaşdırılan və normallaşdırılmayan dövriyyə vəsaitlərinə ayrılır.

Müəssisələrin normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin hər bir növü üzrə ehtiyat normaları və pul ifadəsində ümumi normativ müəyyən edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin aşağıdakı növləri normalaşdırılır: əsas materiallar, konstruksiyalar, detallar və məmulatlar, köməkçi materiallar və yanacaq, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, köməkçi istehsalatın bitməmiş istehsalı, tikinti-quraşdırma işlərinin bitməmiş istehsalı, gələcək dövrlərin xərcləri, anbardakı hazır məhsullar.

Normalaşmayan dövriyyə vəsaiti üzrə normativ müəyyən edilmir və onların həcmi operativ qaydada nizamlanır. Belə vəsaitlərə daxildir: bankda hesablaşma hesabında və kassada olan pul vəsaitləri; yola salınmış mallar (alıcılar tərəfindən ödənilməyən); debitor borcları və s.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması sahəsində başlıca vəzifə hər bir müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinə aid iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normativlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Həmin normativlər az xərclə istehsal prosesinin və müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsiz davam etməsini və hesablaşmaların müəyyən olunmuş vaxtlarda həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması onun səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Dövriyyə kapitalının norma-laşdırılması maliyyə balansının ikinci bölməsi üzrə aparılır. Vəsaitin normalaşdırılması maliyyə balansının ikinci bölməsində mövcud olan vəsaitlərin normativə qarşı müqayisəsi ilə başlanır. Bu bölmədə mövcud olan dövriyyə kapitalı adətən normativə nisbətən çox olur. Bu onunla izah edilir ki normalaşdırılmış dövriyyə kapitalına olan tələbatın bir qismi cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına təmin edilir. Əsassız olaraq normativdən artıq material ehtiyatlarının uzun müddət anbarlarda saxlanması onların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Normativdən artıq ehtiyatların yaranmasına bəzən təchizat işinin lazımı səviyyədə olmaması, bəzən də müəssisənin material almasına ümitsiz yanaşması da səbəb olur.

Bütün bunlar dövriyyə kapitalının hərəkətsiz qalmasına yaxud dövriyyə sürətinin ləngiməsinə gətirib çıxarır. Dövriyyə vəsaitinin hər bir növü üzrə norma müəyyən edilir. Bu normalar nisbi kəmiyyətlərlə: bir neçə günlük ehtiyatla, xərclərin məbləğinə görə faizlə, yaxud başqa nisbi kəmiyyətlərlə ifadə olunur. Dövriyyə vəsaitinin hər bir növü üzrə normaların həcmi müəssisənin işinin bir çox texniki-iqtisadi şərtlərindən asılıdır.

İstifadə olunma vaxtından asılı olaraq əsas materialların məsrəf normaları üç üsulla müəyyən olunur: cari, orta illik və perspektiv.

Qısa vaxt ərzində (on gün, ay və yaxud bir neçə ay) konkret iş şəraitində istifadə olunan normalara cari normalar deyilir.

İcra olunacaq tikinti məhsulu üçün, orta hesabla il ərzində əsas materialların məsrəfini müəyyənləşdirən normalara orta illik normalar deyilir.

Bir ildən artıq müddət üçün müəyyən edilən normalara isə perspektiv normalar deyilir.

Sadaladığımız normalardan əlavə digər normalardan da istifadə etmək olar. Köməkçi material yanacaq, elektrik enerjisinin məsrəf normaları, istehsalın konkret şəraiti və icra edilən tikinti məhsulunun xarakterindən asılı olaraq müəyyən göstəriciyə əsasən hesablanır.

Xammal və əsas materiallar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativini müəyyənləşdirmək üçün onların orta günlük məsrəfini ehtiyat günlərinə vurmaq lazımdır.

$$DN = X \cdot E \cdot k$$

Burada: DN – dövriyyə kapitalının normativi;

X – əsas materialların, bir günlük məsrəfi, manat;

Ek – ehtiyat günləri normasıdır.

Gələcək dövrün xərcləri – planlaşdırılan ildə sərf edilir, növbəti ilin tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərində daxil edilir və ya xüsusi mənbələr hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulan xərcləridir.

Gələcək dövrün xərclərini aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$G = M + Px - Xp$$

Burada: G – gələcək dövrün xərcləri normativi;

M – planlaşdırılan ilin əvvəlinə gələcək dövrlərin xərclərinə sərf edilən məbləğ, manat;

Px – planlaşdırılan ildə həyata keçirilən xərclər, manat;

Xp – planlaşdırılan dövrdə tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərində daxil edilmiş xərclər, manat.

Məsələn, tikinti müəssisəsinin planlaşdırılan ilin əvvəlinə gələcək dövrün xərclərinin qalığı 26 min manatdır. Planlaşdırılan ildə gələcək dövrün xərcləri hesabına aid olan 15 min manat məbləğində yeni xərclər icra ediləcəkdir. Planlaşdırılan ildə tikinti məhsulunun maya dəyərində gələcək dövrün xərcləri hesabına 18 min manat silinəcəkdir. Dövriyyə vəsaitinin normativi:

$$G = M + Px - Xp = 26 + 15 - 18 = 23 \text{ min manat təşkil edəcəkdir.}$$

Dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı üsürləri üzrə normativlər müəyyən edildikdən sonra müəssisə üçün dövriyyə kapitalının ümumi normativi müəyyənləşdirilir. Bunun üçün ayrı-ayrı üsürlər üzrə müəyyən edilmiş normativlər toplanılır.

Dövriyyə vəsaitlərinin ümumi normativinin (Ün) müəyyən edilməsinin normalaşdırılması prosesi xüsusi normativlərin toplanması 365

yolu ilə başa çatır: istehsal ehtiyatları ilə bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri və hazır məhsul üzrə.

$$\text{Ün} = \text{Üie} + \text{Übi} + \text{Ügdx} + \text{Ühm}$$

Burada: Üie – istehsal ehtiyatları;

Übi – bitməmiş istehsal;

Ügdx – gələcək dövrün xərcləri;

Ühm – hazır məhsul.

Dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın hesablanması üçün material dəyərlərinin pulla ifadə edilmiş ehtiyatlarının miqdarını bilmək lazımdır. Bir qayda olaraq dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbat aşağıdakı formula üzrə hesablanır.

$$D_v = \frac{M}{T} \cdot H_{eh}$$

Burada: D_v - dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın miqdarı, manatla;

M - nəzərdən keçirilən müddətdə material dəyərlərinin sərfi, manatla;

T - nəzərdən keçirilən müddət, günlə;

H_{eh} - nəzərdən keçirilən material dəyəri üzrə ehtiyat normasıdır, günlə.

Dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın hesablanması üçün istifadə edilən formulu sənaye sahəsinin xüsusiyyətlərindən, həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin növündən asılı olaraq dəyişə bilər.

Dövriyyə vəsaitlərinə gündəlik tələbatın həcmi müəyyən edilərkən təmirin ümumi dəyəri əsas götürülür və bu materiallar üzrə ehtiyat normaları, bir qayda olaraq, təmir işlərinin dəyərinin 5%-i miqdarında müəyyən edilir.

Ehtiyat hissələri üzrə normativlər hesablanarkən fəaliyyətdə olan texnoloji, güc və başqa avadanlıqların tərkibi, ayrı-ayrı hissələrin xidmət müddəti, ehtiyat hissələrin hazırlanması və təchizatı qaydaları əsas götürülür. Ehtiyat hissələri üzrə tələbatın həcmi aşağıdakı formula ilə hesablanıla bilər:

$$E_{n.t} = \frac{D \cdot Q \cdot H \cdot \Theta_a}{T} \cdot Q_a$$

Burada: $E_{n.t}$ - ehtiyat hissələri üzrə tələbatın həcmi, manatla;

D - bir qurğuda olan eyni adlı detalların sayı, ədədlə;

Q - müəssisədə olan eyniadlı qurğuların sayı;

H - nəzərdən keçirilən detal üzrə ehtiyat norması, günlə;

Θ_a - eyni növlü bütün qurğularda olan eyni ehtiyat detallarının sayının azaldılma əmsalı;

T - bir detailin xidmət müddəti, gün;

Q_a - bir detailin qiyməti, manatla.

Bəzi hallarda ehtiyat hissələri üçün dövriyyə vəsaitlərinin normativi onların istifadəsi üçün nəzərdə tutulan əsas fondların balans dəyərinə nisbətə müəyyən edilir. Bu zaman

ehtiyat hissələrinin normativ əsas fondların balans dəyərinin 4 -4,5%-i miqdarında götürülür.

Adətən neft-kimya müəssisələrində istehsal dövrü çox da uzun olmur və cəmisi bir neçə gün və ya saat çəkir. istehsal dövrü kifayət qədər uzun olan müəssisələrdə isə bitməmiş istehsal üzrə normativlərə müəyyən düzəldici əmsallar əlavə edilir.

Axırncı halda bitməmiş istehsal üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi aşağıdakı formula ilə hesablanı bilər:

$$B_{is} = \frac{M \cdot t \cdot \Theta}{T} \cdot H_{sh}$$

Burada: B_{is} - bitməmiş istehsal üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi, manatla;

M - planlaşdırılan əmtəəlik məhsulun fabrik-zavod maya dəyəri, manatla; 367

t - istehsal dövrünün uzunluğu, günlə;

Θ - xərclərin artma əmsalı;

T - planlaşdırılan müddətdir, günlə.

Xərclərin artma əmsalı bitməmiş istehsal və öz istehsalı olan yarımfabrikatların orta maya dəyərinin əmtəəlik məhsulun fabrik - zavod maya dəyərinə nisbəti ilə ölçülür.

Dövriyyə vəsaitləri nə qədər sürətlə dövr edərsə, müəssisənin təsərrüfat -istehsal prosesinin ahəngdar həyata keçirilməsi üçün bir o qədər az vəsait tələb olunar. Deməli, dövriyyə vəsaitlərinin dövrünün sürətinin artırılması, onlara olan tələbat azalması və bu yolla da təsərrüfat istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas göstəricilərindən biridir.

Dövriyyə vəsaitləri daim hərəkət etdiyindən və eyni zamanda bütün formalarda mövcud olduqlarından, bir dövrü digərindən ayırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Buna görə də dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün dolayı göstəricilərdən istifadə edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövrünü vaxtla ölçülür və iki göstərici ilə xarakterizə olunur: dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı (il, rüb ərzində) və bir dövrün davam etmə müddəti ilə (günlə).

Dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$n = \frac{P}{Q}$$

burada: dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı;

P - reallaşdırılmış məhsulun dəyəri, manatla;

- nəzərdən keçirilən müddət ərzində dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) orta dəyəridir, manatla.

Reallaşdırılan məhsulun dəyəri müəssisənin cari topdansatış qiyməti ilə müəyyən edilir. Dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyəri hər ayın biri vəziyyətinə, dövriyyə vəsaitləri qalığının orta arifmetik miqdarı kimi hesablanır.

Beləliklə, dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı (dövriyyə əmsalı), bir il (rüb) ərzində sərf olunmuş dövriyyə vəsaitlərinin 1 manatına düşən reallaşdırılmış məhsulun miqdarını əks etdirir. Müəyyən müddət ərzində dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı nə qədər çox olarsa, dövriyyə vəsaitlərinin sabit miqdarı, daha çox məhsul istehsal etməyə imkan verir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin artırılmasının xalq təsərrüfatı üçün əhəmiyyəti, onun iqtisadi mənası məhz bununla əlaqədardır. Dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayını artırmaqla müəssisəyə, ya daha çox məhsul istehsal edə, ya da ki, qənaət edilmiş dövriyyə vəsaitlərindən başqa məqsədlə istifadə edə bilər. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin artırılması həm də yığım üçün əlverişli şərait yaradır.

Bütün sənaye sahələrində dövriyyə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsi qiymətləndirilərkən belə bir şərt qəbul edilmişdir ki, amortizasiya ayırmaları reallaşdırılan məhsulun tərkibinə daxil edilir. Beləliklə, dövriyyə əmsalında həm əsas, həm də dövriyyə fondlarının hərəkəti öz əksini tapır.

Qeyd edilən şərt bütün sənaye sahələrində qəbul edildiyindən uyğun dövriyyə əmsalları həm vaxta görə, həm də müəssisələr arasında müqayisə edilə bilər.

İkinci göstərici - bir dövrün davam etmə müddəti - nəzərdən keçirilən dövrdəki günlərin sayının dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır:

$$T = \frac{360}{n} = \frac{\bar{Q} \cdot 360}{P}$$

Burada: T - dövriyyə vəsaitlərinin bir dövrünün davam etmə müddətidir, günlə;

dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı;

P - reallaşdırılmış məhsulun dəyəri, manatla;

- nəzərdən keçirilən müddət ərzində dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) orta dəyəridir, manatla.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri onların bütöv məbləği üzrə, həm də ayrılıqda normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri üzrə hesablanır. Dövriyyə əmsalı nə qədər çox, bir dövrün müddəti nə qədər az olarsa, dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi bir o qədər yüksək olur.

Neft-kimya müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi, başqa sənaye müəssisələrinə nisbətən, adətən daha yüksək olur. Belə ki, digər sənaye sahələrində dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı orta hesabla 5-6 olduğu halda, neft-kimya sənayesində ildə 12-15 olur.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə göstəriciləri hesablanarkən dövriyyə vəsaitlərinin qalıq məbləğinin tərkibinə müəssisənin bankdakı hesablaşma hesablarındakı nağd pul vəsaitləri daxil edilmir, ona görə ki, dövriyyə vəsaitlərinin dövrünün sürətlənməsi nəticəsində qənaət olunan dövriyyə vəsaitləri bankda akkumulyasiya olunur.

Bəzi hallarda dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı göstəricisindən istifadə edilir. Bu əmsal 1 manatlıq reallaşdırılmış məhsula düşən sərf edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı ilə ölçülür. Bu əmsalın mütləq həcmi nə qədər az olarsa, onların dövrü o qədər sürətli olar.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır ki, onları da iki qrupa bölmək olar: 1) öz dövriyyə vəsaitləri və onlara bərabər tutulan dövriyyə vəsaitləri; 2) borc alınan və cəlb edilən dövriyyə vəsaitləri.

Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri, adətən, üç əsas mənbədən formalaşır: Mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital - onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə kapitalı (səhmlərin satışından gələn vəsaitlər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay vəsaitləri); Hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və s.); Müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət).

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır:

- a) bank kreditləri;
- b) borc vəsaitləri;
- c) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;
- d) kreditor borcları.

Müəssisənin öz dövriyyə vəsaitləri müəssisə istifadəyə verilən andan sahibkar tərəfindən (dövlət və ya qeyri-dövlət) onun sərəncamına verilən və daim müəssisənin

ixtiyarında olan vəsaitlərə deyilir. Müəssisənin istehsal proqramını, istehsalın həcmi dəyişdikdə dövriyyə vəsaitlərinin məbləği artırıla (müəssisənin mənfəəti hesabına) və ya azaldıla (dövriyyə vəsaitlərinin bir hissəsi istehsal prosesindən çıxarıla) bilər. Müəssisə ona lazım olan dövriyyə vəsaitlərinin əsas hissəsini Nizamnamə fondu hesabına əldə edir.

5. Əmtəə və xidmətlərin maya dəyərini statistikası

Əmtəə və xidmətlərin maya dəyərini statistikası mühasibat uçotu məlumatlarına əsaslanır, onun vəzifəsi məsrəflərin ümumi məbləğini hesablamaq, növlərinə görə qruplaşdırmaq və məhsul vahidinin maya dəyərini müəyyən etməkdir.

Əmtəə və xidmətlərin maya dəyəri məhsulun istehsalı ilə bağlı bilavasitə xərclər, habelə müəyyən növ əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışı zamanı çəkilən bütün növ xərclərdir. Əmtəə və xidmətlərin dəyərində daxildir:

- maddi xərclər;
- əmək xərcləri;
- dəyişən xərclər.

Əmtəə və xidmət istehsalında hər bir müəssisə xərclər çəkir. Məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı pul ifadəsində olan bütün xərclərin məcmusu istehsalın maya dəyəridir.

Xərclərin elementlərə görə təsnifatı:

- xammal və materiallar;
- alınmış hissələr, yarımfabrikatlar və komponentlər;
- köməkçi materiallar;
- xaricdən yanacaq və enerji;
- əmək haqqı (əsas, əlavə və s.);
- əsas vəsaitlərin köhnəlməsi;
- digər pul xərcləri.

Məsrəf maddələrinə görə istehsal xərclərinin iki növü mövcuddur. İstifadə təyinatına görə: birbaşa, (bütün əmək haqqı, bütün materiallar və s.) və avadanlıqların saxlanması üçün dolayı xərclər.

İstehsalın həcminə görə: daimi və dəyişən xərclər. Daimi xərclər istehsalın həcmindən asılı deyil, dəyişən xərclər isə asılıdır.

İstehsal xərcləri maya dəyəri kimi çıxış edir və bu, maya dəyəri maddələri ilə müəyyən edilir. Məhsulun maya dəyərində daxil olan xərclərin tərkibi qanunla müəyyən edilir, yəni dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Məhsulun maya statistikasının öyrənilməsi əsasında, faktiki maya dəyərini normativdən kənara çıxmasının səbəblərinin müəyyən edilməsi, habelə əmtəəlik məhsul vahidi üzrə istehsal xərclərinin azaldılmasının mümkün yollarının əsaslandırılması indeks metodu əsasında həyata keçirir. Artıq qeyd edildiyi kimi, indeks ümumiləşdirici xarakteristika üçün istifadə olunan göstəricidir, yeni müqayisə olunan əmtəə və ya xidmətlər istehlak dəyərini xarakteri və istehsal texnologiyası baxımından eyni olmalıdır.

Məhsulun maya dəyərini aqreqat indeksinin düsturu aşağıdakı kimi yazılır:

$$J_z = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum z_0 q_1}$$